

ТЕМА. ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

ЛЕКЦІЯ 2.

ПЛАН

1. Звуки мови. Поняття про звуки мови, їх структура. Класифікація голосних.
2. Артикуляційно-акустичні умови творення приголосних звуків. Асиміляція, дисиміляція, палаталізація приголосних звуків.
3. Фонологія. Чергування фонем в українській мові.
4. Наголос. Основні закономірності в наголошуванні слів української мови.

Література:

1. Караман С.О. Сучасна українська літературна мова: навч.пос. для студ. вищ.навч. закладів / С.О.Караман, О.В.Караман, М.Я. Плющ. – К.: Літера. – С.51–54.
2. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1999. – С. 3–15.
3. Сучасна українська літературна мова: Збірник вправ:навчальний посібник / М. Я. Плющ, О.І., Леута, Н. П. Гальона. – К.: Вища школа, 2003.
4. Сучасна українська літературна мова: Навчальний посібник / Н.І. Шкуратяна, С. В. Шевчук. – К.: Вища школа, 2007.

Звуки мовлення – це найбільш поширений (але не єдиний!) матеріал існування мови, через що вона має назву звукової мови поряд, наприклад, із мовою жестів.

Фонетикою (від гр. *phōnetikos*— звуковий, належний до звуків) називається розділ мовознавства, в якому вивчається звуковий склад мови.

Звук мови відрізняється від інших звуків тим, що він є

1) носієм найменшої одиниці мови – фонем;

2) відображений у свідомості носіїв мови як такий звукотип, котрий характеризується певним набором акустичних, анатомо-фізіологічних і психофізичних (психоакустичних) ознак.

Як і будь-який звук, *мовний звук* – явище фізичне, що виникає в результаті коливання повітря (є повітряною хвилею) під дією рухів твердого пружного тіла.

З акустичного погляду всі звуки мови поділяються на

на голосні й приголосні, які розрізняються співвідношенням голосу (тону) і шуму.

Сукупність голосних звуків окремої мови називається їх *вокалізмом*.

В українській мові шість голосних звуків [а, о, у, е, и, і].

Сукупність приголосних звуків мови називається ***консонантизмом***.

Звуки, що творяться тільки за допомогою голосу (тону),

називаються *голосними*

Звуки, що творяться за участю голосу і шуму або тільки шуму,

називаються *приголосними*

Класифікація голосних за участю губ

Губи легко змінюють форму і розмір вихідного отвору в ротовій порожнині, а також подовжують або скорочують ротову порожнину.

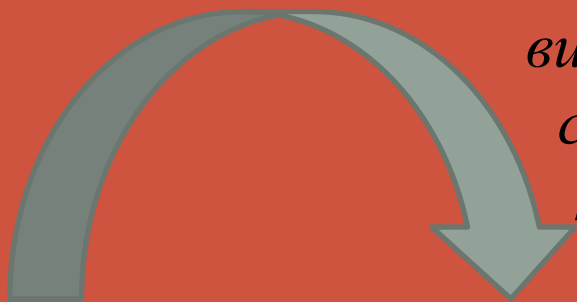
Залежно від їх участі в артикуляції голосні поділяють на *неогублені*, або *нелабіалізовані*, й *огублені*, або *лабіалізовані* (від лат. лабіум - губа). До лабіалізованих належать [о, у], до нелабіалізованих – [а, е, и, і].

Класифікація голосних за ступенем підняття язика

Ступінь підняття язика залежить від того, як спинка язика піднімається до піднебіння.

Залежно від цього в українській мові розрізняють голосні

*високого підняття [i]; [y],
високо-середнього [u],
середнього [e],[o],
низького підняття [a].*

Класифікація голосних за місцем артикуляції

Місце артикуляції голосних визначається позицією спинки язика в горизонтальному напрямку щодо піднебіння.

Якщо при вимові звука язик більше чи менше піднімається до твердого піднебіння, лишаючи невеликий прохід для видихуваного повітря, а в задній частині ротової порожнини виникає великий простір, що служить резонатором – *утворюються голосні переднього ряду [і, у, е].*

За участю голосу й шуму приголосні *поділяють на сонорні й шумні*

Наприклад, до сонорних належать приголосні: [м], [н], [н'], [в], [л], [л'], [р], [р'], [й]
Словесний ключ “Ми Не Ва Ле РіЙ”

Шумними називають приголосні, які складаються з голосного тону (або голосу) й шуму з перевагою шуму або з одного тільки шуму, чітко лаколізованого (постійно властивий певному тону).

Шумні, в свою чергу, поділяють на дзвінкі й глухі.

За схожістю вимови дзвінкі і глухі звуки утворюють пари:

дзвінкі	[б]	[д]	[д']	[г]	[ж]	[з]	[з']	[г]	[дж]	[дз]	[дз']	[]
глухі	[п]	[т]	[т']	[к]	[ш]	[с]	[с']	[х]	[ч]	[ц]	[ц']	[ф]

Асиміляція за дзвінкістю

Якщо за глухим приголосним іде дзвінкий приголосний, то попередній глухий одзвінчується, тобто під час артикуляції такого звука голосові зв'язки починають вібрувати.

Наприклад: молотьба – [молод'ба] вокзал – [вотзал]

Така асиміляція можлива і на стикові слів, особливо при швидкому темпі мовлення.

Наприклад: як же – [йаґґже] наш брат – [нажбрат]

Асиміляція за місцем і способом творення

- А) [с]+[ш]=[ш:] приніши – [при^ен'і'ш:и^е]
[з]+[ш]=[жш] заліши – [зал'і'жши^е]
[з]+[ж]=[ж:] безжурний – [бе^чж:у'рни^ей]
[з]+[дж]=[ждж] з джмелем – [жджме'ле^чм]
- Б) [ш]+[с]=[с':] вчишся – [вчи'с':а]
[ш]+[ц]=[с'ц'] на дощі – [на до'с'ц'і]
[ж]+[ц]=[з'ц'] у ложці – [у ло'з'ц'і]
[ч]+[ц]=[ц':] у річці – [у р'і'ц':і]
- В) [т]+[с]=[ц] братство – [бра'цтво]
[т']+[с']=[ц':] сміється – [см'іє'ц':а]
[т]+[ч]=[ч:] Вітчизна – [в'іч:и'зна]
[т]+[ш]=[чш] коротшати – [коро'чшати^е]

Перед звуками [л], [р], [й], [м], [в], [н] подібна асиміляція відсутня

Приголосні зберігають свою дзвінкість у кінці слова. На межі кореня й суфікса явище оглушення також відсутнє.

Кінцеві приголосні префіксів [ж], [д], [б] зберігають дзвінкість: мі[жп]ланетний, на[дх]одити, о[бк]ладинка.

Приголосний [з] у кінці префіксів та прийменників не повинен оглушуватися: ро[зх]итати, бе[зп]еречний, чере [зс]илу.

Різні приголосні мають не однаковий ступінь палаталізації.

Найвищий ступінь пом'якшення виявляють передньоязикові зімкнені приголосні, за ними йдуть передньоязикові аффрикати, передньоязикові щілинні, далі губні, задньоязикові та дрижачій [p'].

Серед палаталізованих приголосних розрізняють пом'якшені і напівпом'якшені звуки.

До напівпом'якшених звуків належать:

[б],[п],[в],[м],[ф],[г],[ґ],[к],[х],[ж],[ч],[ш],[д̣ж].

Пом'якшення приголосних здійснюється в українській мові в чітко визначених позиціях:

1) усі приголосні набувають палатальної вимови перед голосним переднього ряду [і], якщо вони не розділені паузою на стику префікса і кореня або частин складноскороченого слова: [н'іс], [р'ід], [в'ікно], [ж'інц'і], але [бе^чз імен:ий], [пе'д інсти^етут], [де'ржінспе'кц'іа]

2) передньоязикові приголосні [д],[т],[з],[с],[д̂з],[ц],[л],[н] перед м'яким приголосним та [й]:

[д'н'і], [мо^угу'т'н'ій], [з'н'а'ти^е], перед наступним пом'якшеним звуком [в'], [м']: [в'і'д':іл], [ц'в'ах].

Дисиміляція приголосних (від лат. – розподібнення) в українській мові трапляється рідше, ніж асиміляція, і позначає процес, при якому один із двох однакових чи подібних звуків замінюється іншим, артикуляційно близьким.

Прикладом її можуть бути такі звукові зміни:

1) зміна попереднього проривного [т] чи [д] у сполученнях двох проривних на щілинний свистячий [с] у дієслівних основах (спільнослов'янські звукосполучення [тт], [дт], [ст]): плести, мести, вести, прясти, красти (із спільнослов'янського плетти, метти, ведти, прядти, крадти) – дисиміляція за способом творення.

2) зміна проривного [к] у групі двох проривних приголосних на щілинний [х]: хто(із давнього къто–кто–хто) – дисиміляція за способом творення.

3) зміна шиплячої афrikати [ч] перед носовим [н] на щілинний звук [ш] – у шиплячого зникає проривний, зімкнений елемент, залишається він у носового зімкнено-проривного [н]: рушник, мірошник, соняшник(із ручник, мірочник, сонячник).

4) дисиміляція на відстані – у словах срібло (із давньослов'янського *серебро*), лицар (із нім *рицар*) – один із дрижачих звуків замінюється зубно-боковим; дисиміляція за способом творення.

Творення форм вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників, основа чи корінь яких закінчується звуками [с], [з'], за допомогою суфікса -ш- супроводжується поєднанням явищ асиміляції й дисиміляції:

високий – вис+ -ш- ви[ши]ий (внаслідок асиміляції за акустичним сприйманням під впливом шиплячого щілинного [ш] попередній свистячий щілинний [с] змінюється на відповідний йому шиплячий [ш]) – ви[ши]ий (у групі двох щілинних шиплячих внаслідок дисиміляції один із них, наступний, змінюється на шиплячу аффрикату [ч] – ви[шч]ий).

Спрощення приголосних у групах приголосних в українській мові відбувається у таких групах:

[ждн] – [жн]: *тижня, тижневий, кожний*;

[здн] – [зн]: *проїзний, пізно*;

[стн] – [сн]: *радісний, чесний, якісний*;

[слн] – [сл]: *ремісник, умисний*;

[стл] – [сл]: *щасливий, улесливий, слати*;

[стц] – [сц]: *місце*;

[скн] – [сн]: *тиснути, писнути*;

[сткл] – [скл]: *скло*;

[лнц] – [нц]: *сонце*;

[рдц] – [рц]: *серце*;

[стс'к] – [с'к]: *міський(від місто)*.

Довідка: Спрощення приголосних спостерігається у формі давального/місцевого відмінка однини іменників жіночого роду (невістці, поїздці, хустці, студентці, хористці, артистці), числівників шістнадцять, шістдесят, шістсот, а також у прикметниках, іменниках, утворених від іншомовних слів: *кореспондентський, гігантський, туристський, інтелігентський, агентство, студентство та інше.*

Вимова:	правопис:
неві[с'ц']і	невістці
студе[н'ц']і	студентці
арти[с'ц']і	артистці
ші[с:]от	шістсот
аге[нств]о	агентство

Фонологія (від гр. $\rho\eta\acute{o}\nu\epsilon$ — звук, \logos — учення) — це розділ мовознавства, що вивчає найменші, далі неподільні елементи мови — фонемі, їхні функції, комбінаторику.

Фонема — це не звук, а лише певна форма діяльності зі звуком, що веде до виділення із конкретно вимовлених подібних за артикуляцією звуків такого звукотипу, котрий має структурне значення, поєднується з іншими звукотипами для вираження емоцій, почуттів, понять людини.

Фонема є функцією механізмів мовлення, зокрема слухового аналізатора людини, вона виділяється на основі психоакустичних характеристик звука.

Фонеми є цеглинками мови, творять її форму. Через це можна зіставляти різні одиниці мови, знаходити спільне й відмінне в їхніх формах.

Так, позиційні зіставлення прийменників у — в та сполучників і — й дають можливість зробити висновок, що форми цих одиниць відрізняються одна від одної залежно від позиції, тобто фонемного оточення їх, наприклад: був у школі, але їздити в Ізмаїл. Таке явище називається чергуванням фонем.

В основі його лежать звукові зміни, які мовцями вже не усвідомлюються, як-от редукція звуків, а розглядаються як зміни форм мовних одиниць.

Позиційні чергування фонем

У//в, і//й. Фонемі у та і вживаються між фонемами, що реалізуються в приголосних звуках. Фонемі в та й вживаються між фонемами, що реалізуються у вигляді голосних звуків. Наприклад: приїхали в Індію, але прийшов увечері ; він і вона, але вранці й увечері; був у школі, але була в школі.

І//нульова фонема. Таке чергування характерне для прийменникових форм. Напр.: з ним, зі мною, ішов із тобою, піді мною, під дощем тощо.

Історичні чергування фонем

Під історичним чергуванням фонем розуміють такі чергування, які відбувалися в певний період формування звукової будови мови в результаті артикуляційної взаємодії звуків.

І//о//е. Фонемі о, е, що фонетично виражені звуками у відкритому складі, чергуються з і, що фонетично виражена звуком у закритому складі:

село — сіл великому — великім

ночі — ніч воля — вільний

Е//о після фонем, що фонетично виражені шиплячими приголосними.

Напр.:

женити — жонатий шести — шостий пшениця — пшоно

О//а, е//і, е//и перед наступною фонемою а, що реалізується у наголошеному звукові:

гонити — ганяти пекти — випікати

могти — помагати гребти — вигрібати

ломити — ламати стерти — стирати

Чергування о, е з нулем звука:

кінець — кінця ніжок — ніжка

вінець — вінця віжок — віжки

К//ц', х//с', г//з'. Дане чергування відбувається під час словозміни іменників та словотворення:

балка — балці Кременчук — кременчуцький

мачуха — мачусі Волга — волзький

нога — нозі

К//ч, х//ш, г//ж. Чергування ці відбуваються при відмінюванні іменників, творенні дієслівних форм:

козак — козаче дихати — дише

друг — друже стригти — стрижений

зберегти — збережу

Д//дж, т//ч, з//ж, с//ш. Приклади чергувань у формах дієслів:

возити — вожу крутити — кручу

водити — воджу їздити — їжджу

носити — ношу

Наголос. Основні закономірності в наголошуванні слів української мови.

Наголос – виділення одного складу слова за допомогою артикуляційних засобів, властивих мові, – м'язової напруженості мовного апарату, збільшення сили видиху, зростання тривалості. Основні закономірності в наголошуванні слів української мови:

1. Віддієслівні іменники середнього роду на **-ання**, у яких більше двох складів. Мають наголос, як правило, на суфіксі: *навча'ння, завда'ння, запита'ння, чита'ння, визна'ння, вида'ння, пізна'ння, посла'ння.*

Але є й відхилення від цього правила: обла'днання, не'хтування, бі'гання, ко'взання.

2. Наголос у багатьох іменниках жіночого роду із *суфіксом –к(а)* у множині переходить на закінчення: *вказі'вка(вказівки')*, *учи'телька(учительки')*, *ла'стівка(ластівки')*, *го'лка(голки')*, *пи'санка(писанки')*, але *ро'дичка (ро'дички)*, *сусі'дка (сусі'дки)*, *верхі'вка (верхі'вки)*.

3. У багатьох двоскладових прикметниках наголос падає на закінчення: *вузьки'й, легки'й, липки'й, мілки'й, низьки'й, нови'й, нудни'й, пісни'й, страшни'й*.

У прислівниках, утворених від таких прикметників, наголос падає на перший склад: *ву'зько, ле'гко, мі'лко, ну'дно*.

У дієсловах перший склад закінчень *–емо, –имо, –ете, –ите* не наголошується: *несемо', несете', ідемо', ідете', пі'демо, пі'дете, будемо, будете, гурко'чемо, гурко'чете, зали'шимо.*

Українській вимові властивий словесний динамічний, або силовий, наголос. Наголошений склад виділяється більшою силою голосу, тобто інтенсивною артикуляцією, зокрема, голосного звука.

Складні й складноскорочені слова можуть мати два наголоси – *основний і побічний*: *а̀втопа́рк, зѐмлеволоді́ння, агіткампа́нія*.

Разом з тим спостерігаються і деякі закономірності в наголошуванні слів:

1. Віддієслівні іменники середнього роду на *-ання*, у яких більше двох складів, мають наголос, як правило, на суфіксі: *навча'ння, завда'ння, запита'ння, чита'ння, визна'ння, вида'ння, пізна'ння, посла'ння*.

Але є відхилення від цього правила: *обла'днання, не'хтування, бі'гання, ко'взання*.

У дієсловах перший склад закінчень *-емо, -имо, -ете, -ите* не наголошується: *несемо', несете', ідемо', ідете', підемо', пі'дете, будемо, будете, гурко'чемо, гурко'чете, гуркотимо', гуркотите', зали'шимо, зали'шите*.

Слід знати норми наголошування слів: *аге'нт, бюлете'нь* (бюлете'ні), *куліна'рія, діало'г, докуме'нт, засу'ха, моноло'г, ім'я', катало'г, некроло'г, експе'рт, же'вріти, кварта'л, кіломе'тр, ко'лія, компромі'с, кропива', мере'жа, одина'дцять, озна'ка, опто'вий, парте'р, пеня', пере'пис, пере'пустка, пі'на, предме'т, при'ятель, при'ятельница, ра'зом, руко'пис, сере'дина, сільськогоспода'рський, спи'на, співробі'тник, ти'тульний, урочи'стий, фено'мен, це'мент, це'нтнер, чергови'й, чотирна'дцять, шофе'р* (За Іваном Ющуком).

2. Наголос у багатьох іменниках жіночого роду із суфіксом *–к(а)* у множині переходить на закінчення *–вказі'вка – вказівки'*, *учи'телька – учительки'*, *ла'стівка – ластівки'*, *го'лка – голки'*, *пи'санка – писанки'*, але *ро'дичка – ро'дички*, *сусі'дка – сусі'дки*, *верхі'вка – верхі'вки*.

3. У багатьох двоскладових прикметниках наголос падає на закінчення: *вужьки'й, легки'й, липки'й, мілки'й, низьки'й, нови'й, нудни'й, пісни'й, різки'й, сипки'й, скучни'й, стійки'й, страшни'й, тверди'й, тісни'й, тонки'й, трудни'й, тяжки'й, черстви'й, чітки'й, чутки'й, шкільни'й*.

У прислівниках, утворених від таких прикметників, наголос падає на перший склад: *ву'зько, ле'гко, мі'лко, ну'дно*.